

Etnizujúci prístup v sociálnej práci so sociálne exkludovanými a alternatívy kritickej sociálnej práce
Ethnic Approach in Social Work with Social Excluded Groups and Critical Social Work Alternatives

Abstrakt

CIELE: Výskumný článok hľadá odpovede na dve otázky: „Vychádzajú negatívne vlastnosti, ktoré Rómom pripisuje majorita z ich kultúry alebo je príčinou sociálna exklúzia? Je dôležité pre sociálne pracovníčky a pracovníkov poznať tradičnú rómsku kultúru?“ **METÓDY:** Pri hľadaní odpovede na prvú otázku bola použitá metóda tzv. *Grounded Theory* Straussa a Corbinovej (1990). Výskum tradičnej rómskej kultúry bol realizovaný formou etnografického výskumu inšpirovaným metódou zhusteného popisu (*thick description*). Prvá časť bádania prebiehala v rokoch 2006–2012 v segregovaných osídleniach popradského okresu (Slovensko). Rozhovory nám poskytlo viac ako 100 informátorov a uskutočnili sa stretnutia dvoch fokusových skupín. Do druhého výskumu, realizovaného v rokoch 2013–2017 sa zapojilo viac ako 50 obyvateľov osád podtatranského regiónu. **VÝSLEDKY:** Sociálno-patologické javy vyskytujúce sa v prostredí marginalizovaných rómskych komunít sú typickým znakom reprodukovanej sociálnej exklúzie. Tradičná rómska kultúra v súčasnosti prežíva len v podobe drobných fosílií, ktorých poznanie nie je nevyhnutne dôležité pre výkon terénnej sociálnej práce. **IMPLIKÁCIE PRE SOCIÁLNU PRÁCU:** Rómovia sú jedinou etnickou minoritou považovanou za cieľovú skupinu sociálnej práce. Etnizujúci prístup v sociálnej práci považujeme za prekonaný a mylný koncept, ktorý stereotypy a predsudky naďalej prehľbuje. Odporúčame preto zamerať sa na otázky riešenia chudoby a sociálnej exklúzie, nie tzv. pejoratívne znejúcej „rómskej problematiky“.

Kľúčové slová

etnizujúci prístup, kritická sociálna práca, Rómovia, sociálna exklúzia

Abstract

GOALS: The research article seeks the answers to two questions: "Do the negative traits ascribed to the Roma by the majority result from their culture, or does the reason consist in social exclusion? Is it important for social workers to learn to know traditional Roma culture?" **METHODS:** When searching the answer to the first question, we used the method of *Grounded Theory*. The research of traditional Roma culture was implemented in form of ethnographic research inspired by *the thick description* method. The first part of the research took place in 2006–2012 in segregated Roma settlements of the Poprad District (Slovakia). We made interviews with more than 100 respondents. The second research, implemented in 2013–2017, included more than 50 inhabitants of settlements. **RESULTS:** The socially pathological phenomena present in the environment of marginalized Roma communities constitute a typical characteristic of reproduced social exclusion. **IMPLICATIONS FOR SOCIAL WORK:** The Roma are the only ethnic minority considered a target group of social work. We consider the ethnicizing approach in social work an obsolete and mistaken concept. Therefore we suggest focusing on the issues of resolving the poverty and social exclusion, not the so called "Roma issue", which has a pejorative undertone.

Keywords

ethnic approach, critical social work, Roma, social exclusion

ÚVOD

V slovenskom i českom verejnom a odbornom diskurze stále prevláda etnizujúci pohľad na rómsku národnostnú menšinu. Ten vychádza zo všeobecnej, heuristickej predstavy, že etnicita je tým najzásadnejším identifikačným znakom aktérov (Obrovská, 2016). Toto vnímanie je nielen mylné, ale taktiež minoritizačné (Gunarataman, 2003). Napriek tomu, že sa v zahraničí o etnizujúcom prístupe hovorí už viacero rokov, na Slovensku a v Českej republike sa téma neustále opomína. Dôvodom môže byť skutočnosť, že jedinou početnejšou etnickou minoritou, ktorá sa stáva častejšie klientelou sociálnych pracovníčok a pracovníkov, sú Rómovia. Našou prvotnou snahou je prispieť k objasneniu fenoménu etnizujúceho prístupu v kontexte sociálnej práce s rómskou národnostnou menšinou v slovenskom a českom prostredí. Druhotný prínos článku je prezentácia zistení z longitudinálneho výskumu realizovaného v segregovaných lokalitách východného Slovenska, ktorý upriamuje pozornosť na mylné, často etnocentrické, vnímanie tzv. „rómskej problematiky“.

Teórie a metódy práce s menšinami sa v dôsledku migračnej krízy stávajú horúcou témou na vednom poli sociálnej práce. Viaceré aktuálne zahraničné štúdie sa venujú prístupu *empowerment*, ktorý je predmetom mnohých výskumných zistení. Komparáciou konceptu vo Švédsku a Indii sa vo vzťahu k minoritám aktuálne venujú napríklad Sjöberg, Rambaree, Jojo (2015), s ktorými plánujeme započat' spoluprácu od budúceho roka a zahrnúť do štúdie i prostredie marginalizovaných komunít v tunajšom prostredí. *Empowerment* však presahuje kontext sociálnej práce s minoritami a možno sa s ním stretnúť i v prostredí zdravotne sociálnej starostlivosti – napríklad pri práci s onkologickými pacientmi (Avery, Howell, 2017) či psychológii a informačnom prostredí (Kang, Lee, Kim, 2017). Kritická sociálna práca je v zahraničí pertraktovaná typologicky so zameraním na jednotlivé cieľové skupiny sociálnej práce, pričom nemusí ísť len o národnostné menšiny. Kriticky reflektuje prácu s problémovými rodinami napríklad Nordoff (2017), s migrantmi či utečencami Nelson, Price, Zubrzycki (2017) a nové kritické informácie prináša i správa Lewisa (2017) na poli zdravotne sociálnej práce. Aktuálna austrálska štúdia (Theobald, Gardner, Long, 2017) doslova volá po kritickej reflexii v samotnom vzdelávacom procese študentiek a študentov sociálnej práce.

V tunajšom prostredí sa v starších, ale i celkom nových textoch a učebniciach pre sociálnu prácu Rómovia prezentujú vždy v kontexte svojho etnického pôvodu, kočovnej histórie a tradícií, pričom súčasné sociálne problémy mnohých chudobných rómskych rodín sú vzťahované k uvedeným historickým súvislostiam. Príkladom je „neschopnosť hospodáriť s peniazmi“, ktorá je jedným z faktorov podmieňujúcich budúce problémy, akými sú zadlženosť a ktorá je vysvetľovaná orientáciou Rómov na prítomnosť a životom „zo dňa na deň“ v analógii s kočovným spôsobom života. Podobne je to napríklad i s mýtom o vyhadzovaní potravín (por. napr. Davidová, 1995), ktorý by mal mať pôvod v nutnosti vyhadzovať rýchlo kaziace sa potraviny v teplom indickom podnebí. Zamieňanie socioekonomických problémov, s ktorými sa rómska minorita konfrontuje, za problémy etnicity, vedie celkom iste k prehlbovaniu týchto problémov (Moravec, 2006). Priestor venovaný „tradičnej rómskej kultúre“, ktorý tvorí jeden z pilierov etnizujúceho prístupu, by bolo vhodné zúžiť i z dôvodu, že mnohé z prezentovaných prejavov „tradičnej rómskej kultúry“ sú časom modifikované do iných účelov (Jakoubek, 2004) a rovnako teórie o monoetnickom pôvode sú už dnes do určitej miery prekonané. Podobné etnizujúce historiky vytvárajú akýsi mýtus diametrálnej odlišnosti slovenskej, českej a rómskej kultúry, ktorá bráni pokusom o inklúziu a vytvára ideu iracionálneho správania sa Rómov. Janebová (2005) tvrdí, že základ sociálnej práce s klientom tvorí rovný prístup a dialogickosť. Percepcia rozdielnosti rómskej a českej kultúry dialógu bráni a navyše vytvára mylné očakávania od rómskeho klienta (Kajanová, 2017).

Odborná literatúra určená (budúcim) sociálnym pracovníčkam a pracovníkom poukazuje na to, že primárnym predpokladom pre prácu s rómskou minoritou je potreba poznať tzv. „rómsku problematiku“¹ (por. napr. Urban 2015:62; Navrátil 2003), zahrňujúcu znalosť histórie, zvykov a tradícií a ďalej potom „špecifické prístupy“ založené na znalosti napr. nutnosti reflektovať rozpor medzi verbálnymi a neverbálnymi prvkami v komunikácii, ktorá by sa u Rómov mala vyskytovať častejšie ako u ostatných klientov sociálnej práce. Dôraz na etnicky odlišnú komunikáciu, ktorá sa v podobných monografiách vyskytuje je zavádzajúca. Ak komunikujeme s rómskou klientelou, je predovšetkým potrebné, aby bola komunikácia vecná a zrozumiteľná, nie nutne etnicky špecifická.² Ďalším príkladom reprodukcie a konštrukcie etnizujúceho prístupu môžu byť odporúčania, aby sociálne pracovníčky a pracovníci, ktorí sa venujú Rómom, boli sami Rómami, práve s ohľadom na etnickú spriaznenosť. Tieto pokusy však obyčajne neprinášajú očakávaný efekt (Moravec, 2006). Naopak, Rómovia oveľa radšej spolupracujú s Nerómami, pretože okrem osobnou nevraživosťou, ktorá medzi rómskymi rodmi panuje, hrajú svoju rolu i symbolické markery, ktoré majú jednotlivé rodiny odlišovať. Obávajú sa napríklad degeštvá a urieknutí (Dvořáková, 2012). Paradoxom v etnizujúcom prístupe je viacero. Napríklad častým apelom na sociálne pracovníčky a pracovníkov s rómskou minoritou (alebo so sociálne exkludovanými, kde sa zvýšený podiel rómskeho obyvateľstva očakáva) je ovládanie rómskeho jazyka. Na druhej strane sa často píše o tom, že mladá generácia Rómov ovláda rómčinu len čiastočne (napr. Kubaník, Červenka, Sadílková, 2010). V minulosti sa taktiež kládla požiadavka na to, aby sa sociálne pracovníčky a pracovníci v maximálnej možnej miere prispôbili klientom predovšetkým po vizuálnej stránke, t.j. napríklad štýlom obliekania. Najviac bola táto téma pertraktovaná práve vo vzťahu k marginalizovaným rómskym komunitám, potom k drogovu závislým, postupne sa však začalo od vizuálnej podobnosti začalo upúšťať. Syrový (2004) vychádza zo svojich skúseností z praxe a formuluje inú otázku, ktorá sa o.i. dotýka vzdelania pracovníkov - „ako majú vyzeráť zamestnanci“. Odpoveď sumarizuje do dvoch základných prístupov „dôraz na podobnosť“ a

¹ Používanie pojmu problematika môže byť nevhodné predovšetkým v tom, že evokuje apriórny problém s rómskou národnostnou menšinou.

² Napokon len veľmi málo sociálnych pracovníčok, pracovníkov hovorí rómsky.

„dôraz na odbornosť“. Podľa prvého volíme pracovníkov, ktorí sa podobajú svojim zjavom i záujmom klientom, môžu vychádzať i z určitých subkultúr. Zo skúseností z praxe vyplýva, že títo pracovníci ľahšie nadväzujú kontakt s klientmi. Ako významnú vidí Syrový (2004) z týchto pracovníkov motiváciu k práci, vzdelanie je až na druhom mieste. Tomuto typu pracovníkov sa bude pravdepodobne ľahšie napĺňať predpoklad, ktorý stanovujú Matoušek s Hartlom (2003), a to prítlačivosť pracovníka pre klienta. To sa nemusí myslieť iba vzhľad a celkový image, ale tieto aspekty sú pre klientov viac a okamžite čitateľné. Viacmenej sa domnievame, že podobnosť pracovníčok, pracovníkov a klientely nevyklučuje odbornosť a profesionálny prístup, mnohokrát môžu mať pracovníčky, pracovníci sťaženú pozíciu, pretože klienti nemusia vidieť jasné hranice vzťahu klient – pracovník.

Určité romantizujúce historické stereotypy Rómov a Rómok sú dlhodobo prezentované paralelne i vo verejnom diskurze, čo podľa nášho názoru môže značným spôsobom skresľovať pohľad na rómsku národnostnú menšinu. Takto publikované články, monografie, ale aj učebné texty určené pre budúce sociálne pracovníčky, pracovníkov ich predsudky či stereotypné predstavy len znásobujú. Klasickým príkladom je predstava Rómky ako divokej a neskrotnej ženy (Hancock, 2005). Vyššie uvedené pohľady na rómsku minoritu môžu byť a sú do značnej miery rizikové v tom, že vytvárajú dojem výraznej odlišnosti slovenskej, českej a rómskej spoločnosti a podieľajú sa tak na konštrukcii symbolických hraníc medzi týmito skupinami, čo okrem iného môže znamenať obmedzenie možnosti integrácie Rómov (Růžička, 2006). Moravec (2006:16, 38) uvádza, že nikto ako „rómsky klient“, či „etnický klient“ nejestvuje a v rámci sociálnej práce je potrebné premyslieť individuálne špecifiká klientov. Preto teda „rómska sociálna služba“ je konceptuálnym omylom. Kategória etnicity alebo rómstva, pokiaľ nie sú používané jasne a konkrétne, vedú k zahmlievaniu celej témy, pretože vyvolávajú dojem, že sociálne vylúčenie sú zvláštni a nepoznatelní. Tým sa odvádza pozornosť od toho, že problém sociálneho vyčlenenia má vecnú podstatu. S časťou procesov etnizácie je inakosť, rozdielnosť (*otherness*), kde sa používajú interpretačné schémy založené na pripisovaní špecifických foriem ne/legitimity a ne/kompetencií určitým skupinám (Brubaker, Loveman, Stamatov, 2004).

Etnizujúci diskurz sociálnej práce môže na prvý pohľad asociovať afirmatívny prístup pre rómsku minoritu, ktoré však už po kratšej analýze za pozitívne analyzovať nemožno. Ako príklad môžeme uviesť fungovanie niektorých nízkoprahových klubov pre deti a mládež, ktoré vznikajú často v okolí sociálne exkludovaných lokalít. Cieľovou skupinou týchto zariadení by mali byť deti a mládež zasiahnuté sociálnym vyčlenením a jeho dôsledkami. V praxi však mnohokrát dochádza k tomu, že „sa nekontroluje, či prichádzajúci službu potrebuje, stačí, že je Róm“ (Kajanová, 2017).

Ak hovoríme o etnizujúcom prístupe, považujeme za vhodné zmieniť sa zároveň o intersekcionalite. Ide o kombináciu, kríženie nerovností, kedy je obyčajne zmieňovaná etnicita, gender a trieda. Tieto aspekty ľudskej identity je nemožné oddeliť. Rovnako ako gender je etnicita vnímaná na základe fyzických odlišností, farby pleti alebo iných znakov a rovnako je konštruovaná prostredníctvom sociálnych interakcií, ozrejmovaná v sociálnych inštitúciách a legitimizovaná náboženstvom, apod. (Riglová, Dastlík, 2006). Gender i etnicita sa stávajú predmetom rôznych diskriminačných praktík (Kolářová, 2008). Teória kombinácie nerovností bola vyvinutá vo feministickej teórii a postupne od 90. rokov 20. storočia je prijímaná i stratifikačnej teórii. Je však potrebné odlišovať kumuláciu nerovností od ich krížení. Bežne sa kombinácia chápe najčastejšie práve v kumulatívnom zmysle ako dvojité či trojité útlak, kedy sa k znevýhodneniu na základe triedy pridáva opresia rasová/etnická a genderová či ešte ďalšia, napríklad zdravotná. Z kombinácie rôznych faktorov potom vychádza ako najviac marginalizovaná skupina chudobných žien menšinovej etnicity či migrantiek s nízkym vzdelaním a kvalifikáciou (Kolářová, 2008). V praxi sociálnej práce však mnohokrát dochádza k obchádzaniu intersekcionality a nerovnosť je redukovaná na

jeden dominujúci faktor. Rovnako sa zabúda na skutočnosť, že faktory nerovnosti sa rôzne prejavujú na jednotlivých úrovniach sociálneho fungovania a zatiaľ čo na mikroúrovni (v rodinnom systéme) môžu byť výhodou, na makroúrovni (spoločnosť) sa môžu stať predmetom diskriminácie (Chancer, Watkins, 2006).

Predchádzajúci text tvorí vstupnú bránu do konkrétnych výskumných zistení umožňujúcich ľahšiu orientáciu sociálnych pracovníčok, pracovníkov v segregovaných rómskych sídlach. Vyplývajú negatívne vlastnosti (lenivosť, zneužívanie sociálneho systému, apatia, výskyt sociálno-patologických javov, atď.), ktoré majorita Rómom pripisuje z ich etnicity, kultúry alebo ide o je príčinou sociálna exklúzia? Sú znalosti o tradičnej rómskej kultúre nevyhnutným predpokladom úspechu terénnych sociálnych pracovníčok, pracovníkov?

METÓDY

V článku sa okrem teoretickej základne kritických reflexií sociálnej práce v kontexte etnizujúceho prístupu zameriavame na odpovede na vyššie kladené otázky, pričom pri každej z nich sme použili iný metodologický postup. Dôvodom sú rôzne časové periódy výskumného bádania v rámci longitudinálneho výskumu i diverzita teoretických paradigiem z ktorých sme pri výskume vychádzali. Vzťah etnicita, kultúra ako dôvod patologického správania verzus sociálna exklúzia bola podrobená štetrením a spracovaním podľa tzv. Ukotvenej teórie (*grounded theory*) Straussa a Corbinovej (1990). Kvôli prehľadnosti budeme pre menovanú oblasť používať vzťahový termín: etnicita (kultúra) verzus sociálna exklúzia. Pre potreby komparácie sociokultúrnych regulatívov a ideí tradičnej rómskej kultúry v priebehu storočí nám poslúžila škola tzv. novej etnografie Geertza (1973, 2000). Pre lepšiu orientáciu čitateľov v ďalšom texte budeme pre danú sféru používať otázku: tradičná rómska kultúra – mýtus či realita?

Výskumná vzorka a zber dát

Štúdia obsahuje dáta z dvoch výskumov. Hlavná fáza prvého výskumu zameraná na zistenie príčin negatívnych javov sociálneho fungovania v prostredí marginalizovaných osád prebiehala v rokoch 2006–2012 (tabuľka 1):

Tabuľka 1: Kvalitatívny výskum (*grounded theory*): Etnicita (kultúra) verzus sociálna exklúzia

Tabuľka 1: Kvalitatívny výskum (*grounded theory*): Etnicita (kultúra) verzus sociálna exklúzia

LOKALITY	3	okres Poprad
ROZHOVORY	> 50 obyvateľov osád	stretnutia Kresťanská misia Maranata
NAHRÁVKY	11	> 1700 minút
OBRAZOVÝ MATERIÁL	> 250 fotografií	-

Zdroj: Kozubík, 2013:125, upravené autormi

Druhý, etnografický zber dát bol realizovaný v rokoch 2013-2016. Našou ambíciou bolo prezentovať aktuálnu podobu vidieckej rómskej kultúry v podtatranskom regióne v kontexte sociálnej práce (tabuľka 2):

Tabuľka 2: Etnografický výskum: Tradičná rómska kultúra – mýtus či realita?

LOKALITY	5	okres Poprad
ROZHOVORY	> 100 obyvateľov osád	2 fokusové skupiny
ZÚČASTNENÉ POZOROVANIA	10	-
NAHRÁVKY	32	-
OBRAZOVÝ MATERIÁL	137	-

Zdroj: Kozubík, 2013:125, upravené autormi

Analýza dát

Ukotvená teória (*grounded theory*) je rešpektovanou metódou spracovania dát a v spoločensko-vedných výskumoch je od 90. rokov využívaná často (Holland, Killpatrick, 1991). V sociálnej práci v súčasnosti tvorí dokonca inovatívnu súčasť vzdelávacieho procesu. Elkins et al. (2015) využíva pri edukácii detailnú analýzu textu pomocou *grounded theory* afroamerického rapera Tupaca Shakura.

Analytické postupy metódy sú podľa jej autorov Straussa a Corbinovej (1999) a Kozubíka (2013:124) navrhnuté tak, aby:

- skôr vytvárali ako len overovali teóriu,
- dodávali výskumného procesu kritickosť, ktorá je predpokladom dobrej vedy,
- pomáhali analytikovi s prekonávaním jeho predsudkov a domnienok, ktoré vnáša do výskumného procesu a ktoré by sa u neho počas výskumu mohli vyvinúť.
- Zaisťovali zakotvenie a hutnosť a rozvíjali citlivosť a integráciu potrebnú pre vytvorenie bohatej, úzko previazanej, vysvetľujúcej teórie, ktorá aproximuje zobrazovanú realitu.

Prepisy interview sme analyzovali tromi typmi kódovania (otvorené, axiálne, selektívne). Pri tvorbe kódov, kategórií a ich korelácií sme využili program Atlas.ti.

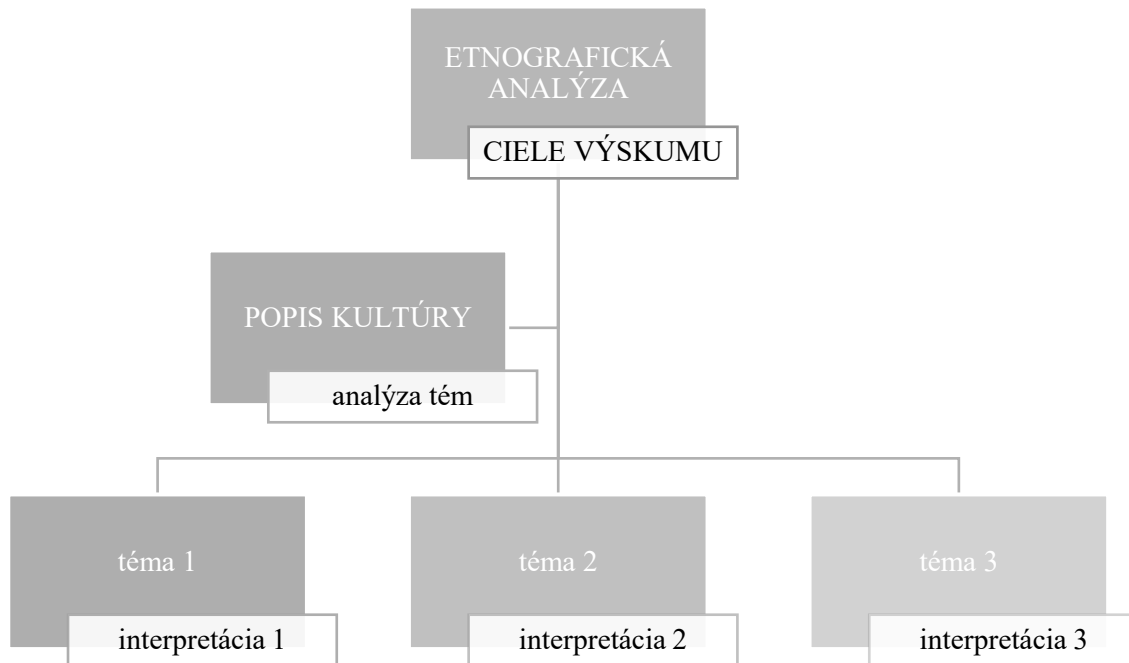
Otvorené kódovanie

Ide o proces analýzy, preskúmania, porovnávania, konceptualizácie a kategorizácie údajov. Z takto spracovaných dát vyberáme pojmy, ktoré prislúchajú jednotlivým udalostiam. Z pojmov vytvárame kategórie. Túto triedu považujeme za objavenú, keď sa pri komparácii pojmov zdá, že súvisia s podobným javom. Kategória je teda vyšším stupňom, ktorý sa z pojmov skladá. V tejto fáze určujeme vlastnosti a dimenzie kategórií (Kozubík, 2013).

Axiálne kódovanie

Prvý vyššie opísaný stupeň kódovania údaje rozdeľuje a umožňuje určiť niektoré kategórie, ich vlastnosti a umiestnenie na dimenzionálnych škálach. Axiálne kódovanie tieto údaje opäť novým spôsobom skladá dohromady vytváraním spojenia medzi kategóriou a jej subkategóriami. Sústredíme sa na bližšie určenie kategórie (javu) pomocou podmienok, ktoré ju zapríčiňujú, kontextu, v ktorom je zasadená, stratégie konania a interakcie pomocou ktorých je vykonávaná a následkov týchto stratégií. Opísané vzťahy sa v Grounded Theory aj ako paradigmatický model (obrázok 1):

Obrázok 2 Schéma etnografickej analýzy

Zdroj: Kozubík, 2015:148, upravené autory

Svoju literárnu verziu antropológie, vnímanú ako kombináciu literatúry a vedy predstavuje najmä v diele *The Interpretation of Cultures, Selected Essays* (1973). V nej sa okrem iného zaoberá i jednou z otázok: čo znamená uskutočňovať etnografiu? Podľa neho (s.15) nejde o metodologickú záležitosť. Z jedného pohľadu (učebnicového), ide o vytvorenie kontaktu, výber informátorov, prepis textov, zápis rodokmeňov, mapovanie terénu, písanie denníka, atď. Avšak tieto spôsoby práce a zavedené postupy nevystihujú podstatu etnografie. Určuje ju to, o aký druh intelektuálneho úsilia sa jedná: ide o neúnavnú snahu používať tzv. zhustený popis (*thick description*). Cieľom takéhoto popisu (Soukup, 2000 s.182-185) je dospieť k veľkým záverom z drobných, ale veľmi jemne prepletených údajov s presne doloženými komplexnými špecifikáciami. Na kultúrnu realitu pritom nahliada ako na interpretačne otvorený, zložito štruktúrovaný a vrstvený spôsob významov, v ktorom každá oblasť ľudského správania alebo výpoveď o istom ľudskom fenoméne môže byť uvedená do nových kontextov a reinterpretovaná každou ďalšou osobou vstupujúcou do problému, záležitosti, ktorá je predmetom záujmu.

Aby sme lepšie zaznamenali aktuálnu podobu rómskej kultúry v procese kultúrnych zmien, rozhodli sme sa komparovať jej súčasný obraz s prvým tematickým dielom romologickej spisby vôbec – Augustiniho dielom *Zigeuner in Ungarn* (1775-76, prekl. Urbancová, 1994). Porovnávali sme nasledovné oblasti: pomenovanie (Róm či Cigán), vzdelávanie, stravovanie, bývanie, odievanie, starostlivosť o domácnosť, spôsoby obživy, osobnosť, veštenie a mágia, hudba, literatúra, vojenstvo, jazyk, vnútorný systém fungovania komunity. Pre množstvo zozbieraných výpovedí budeme prezentovať len tú časť výsledkov, ktorú považujeme za dôležitú oblasť poznania pre terénne sociálne pracovníčky a pracovníkov.

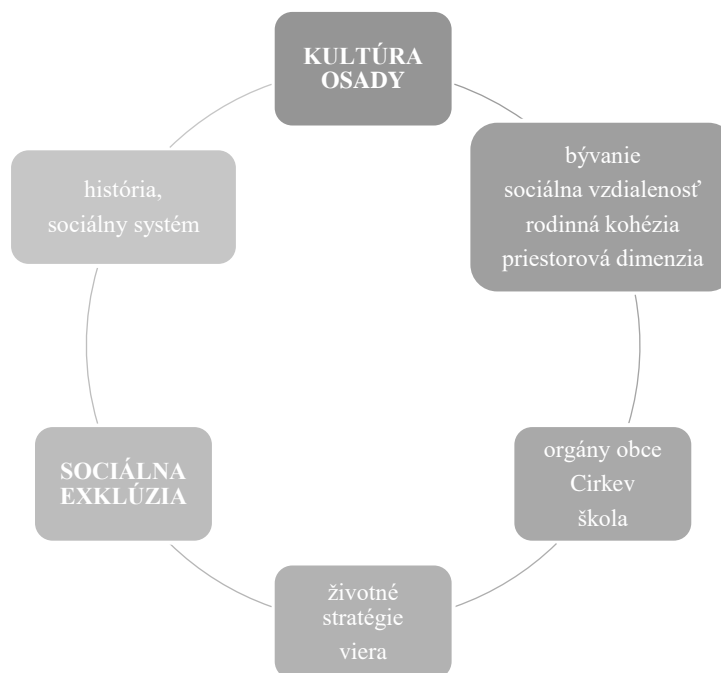
VÝSLEDKY

Kultúra verzus sociálna exklúzia

Výsledky prvého výskumu negujú etnizujúci prístup v tom, že poukazujú na kultúru Rómov so sociálnou exklúziou. Výskumnou otázkou v danom prípade bolo: je príčinou negatívneho správania, ktoré majorita Rómom pripisuje (zneužívanie sociálneho systému, krádeže, vysoká pôrodnosť, atď.) ich kultúra, etnicita alebo ide o životné stratégie typické pre ľudí ohrozených sociálnou exklúziou?

Po prepise interview, prvotnej analýze informácií (otvorené kódovanie), sme dáta druhostupňovo kodovali v rámci modelov axiálneho a selektívneho kódovania. Výsledky prezentujeme prostredníctvom prezentovaného paradigmatického modelu (obrázok 3):

Obrázok 3 Kultúra osady – paradigmatický model

Zdroj: Kozubík, 2013:157, upravené autorom

Centrálne kategória, ktorej sa týkajú všetky údaje, interakcie a konanie je v našom výskume *kultúra osady* (jav). Ide o komplexný celok, ktorý v sebe zahŕňa zvyky, tradície, obyčaje, idey, myšlienky, náboženstvo, právo, etiku, morálku ako aj materiálne produkty ľudskej činnosti, ktoré si jedinec vytvára a osvojuje od svojho narodenia (por. Tylor, 1871). Kultúra osady je heterogénna. Diverzitu tvorí lokálna história a sociálny systém danej krajiny (prírodné podmienky). Analýza obecných kroník bola pre nás zdrojom informácií o príchode Rómov do obce. Miesto v obci, ktoré bolo zväčša v povojnových rokoch 20. storočia určené pre umiestnenie Rómov v jej intraviláne, určovali národné výbory. V súčasnosti tieto dôležité dáta môžu priniesť svetlo do oblasti vysporiadania pozemkov. Dôležitým poznáním pre nás bola sociálna stratifikácia a sociálna vzdialenosť v prostredí segregovaných komunit (kontext), ktorá sa prejavuje v podmienkach bývania a priestorovej dimenzii. Obyvateľstvo žijúce v takomto prostredí nie je homogénne a sociálna dištancia je značná. Na vrchole systému stoja bohatá vrstva (tzv. podnikatelia), ktorej príjmy tvoria predovšetkým úžera a využívanie najzraniteľnejšej skupiny obyvateľov (tzv. degeši) v novodobom otroctve (najčastejšie výkopové práce za ktorú nedostanú mzdu). Hlavnými aktérmi, ktorý majú

potenciál zmeniť život v chudobných kolóniách sú orgány obce, Cirkev a škola (intervenujúce podmienky). Ak tento trojlístok kooperuje, vzájomne sa podporuje a ťahá za jeden povraz prináša i konkrétne výsledky, ktoré sú prezentované ako príklady dobrej praxe (por. Mušinka, 2012). Životné stratégie Rómov žijúcich segregovane sú orientované doslova na prežitie. V zime sú problémom krádeže dreva, v lete sú jediným zdrojom prežitia krádeže či ilegálny zber lesných plod, príp. železa (por. Rusnáková, Rochovská, 2016). Protipólom k negatívnym sociálno-patologickým javom je v súčasnosti pôsobenie náboženských spoločností (napr. Maranata), letničiarских hnutí a siekt (por. Podolinská, Hrustič, 2010). Tieto komunity odmietajú užívanie alkoholu, krádeže či lichvárstvo, no na druhej strane prinášajú ešte dosiaľ nepoznané riziká. Všetky menované atribúty vedú k identifikácii znakov typických pre dimenzie sociálnej exklúzie.

Rómska kultúra – mýtus či realita?

Výsledky druhého výskumu ukazujú, že rómska kultúra v prostredí osád nejestvuje, resp. len jej časti, ktoré ale pre výkon SOCP nemajú veľký význam. Pri definovaní rómskej kultúry sme sa inšpirovali typológiou Jakoubka (2004), ktorý ju delí na: tradičnú (zvyky, tradície, artefakty, mravy, obyčaje apod.), národnú (realizovanú na národnej úrovni, je vnímaná axiologicky) a kultúru prímestských častí a get. Prvé dve menované oblasti boli predmetom nášho záujmu v rámci druhého dlhodobého terénneho výskumu. Jeho cieľom bolo zistiť ako vyzerá aktuálna podoba rómskej kultúry v podtatranskom regióne. Hlavné zameranie možno doplniť druhou výskumnou otázkou: Je pre terénne sociálne pracovníčky a pracovníkov dôležité poznať rómsku kultúru a je to vôbec možné? Pre lepšiu zrozumiteľnosť sme sa snažili jej súčasný obraz prezentovať komparáciou s minulosťou. Z výsledkov vyberáme najdôležitejšie zistenia, ktoré pre oblasť sociálnej práce považujeme za užitočné.

Samotní Rómovia citlivo rozlišujú etnonymum Cigán verzus Róm. Róm je synonymum úcty a rešpektu; Cigán klamstva a podradenosti. Najchudobnejší nemajú žiadne znalosti o vlastnej histórii. Stredná a vyššia vrstva taktiež s určitosťou pôvod nepozná. Škála dohadov je široká – od izraelských kmeňov cez Maďarsko až po Indiu.

Spoločným znakom všetkých vrstiev je silný vzťah k deťom a rodinnej pospolitosti. Najchudobnejší rodičia napriek nespochybniteľnej láske deťom, nedokážu zabezpečiť primerané životné podmienky. Takéto deti vychováva „ulica“ a domov prichádzajú najčastejšie vtedy, ak sú hladné, smädné alebo sa chcú vyspať. V danom prípade možno opäť zdôrazniť koncept kultúry chudoby. Osobitným prístup je výchova detí v kresťanskej misii Maranata. Deti sú od útleho detstva vedené k viere nielen rodičmi, ale aj inými členmi náboženskej skupiny. Rodičia nepodporujú ďalšie štúdium svojich detí. Dôvodov je viacero: strach z neznámeho prostredia, nedôvera k vzdelávacím inštitúciám majority, ale aj finančný profit rodiny (založenie rodiny, spoločné bývanie).

Gója - v minulosti tradičné rómske jedlo sa nepripravuje. Ide o jedlo chudoby, ktoré poznajú i starší obyvatelia majority a nazývajú ho svojim nárečím „fl'aky“. Najobľúbenejším jedlom sú risky (rezne), niektorí Rómovia označili za svoje národné jedlo halušky. Jedinou tradičnou pochutinou sú tzv. marik'la. Táto placka je obľúbená prevažne u sociálne slabých rodín, ktoré najčastejšie varia suché jedlá a cestoviny.

Typickým príkladom sociálnej stratifikácie osady je bývanie – od luxusných rodinných domov až po takmer storočné chatrče. Interiér býva zväčša čistý v každej vrstve komunity, doplnený náboženskými artefaktmi, skromnými dekoráciami, umelými kvetmi. Modlami alebo svätými obrazmi si však nezdobia príbytky členovia kresťanskej misie Maranata.

Odev je determinovaný sociálnou pozíciou člena komunity a ide o dôležitý statusový znak. Dôraz je kladený na značkové oblečenie i u členov Maranata. Rómovia nakupujú prevažne v second-hand a čínskych obchodoch. Oblečenie poskytnuté charitou využívajú len

najchudobnejší. Kontakt s majoritou (pošta, škola, obchod, apod.) aktivizuje chudobných pri starostlivosti o vlastný vzťah.

Medzi jednotlivými spoločenskými vrstvami panuje značná sociálna vzdialenosť (podnikatelia, stredná vrstva, degeši). Lichvárstvo sa začína meniť – zmena finančnej „pomoci“ na tovarovú.

DISKUSIA

Naším cieľom bolo upriamiť pozornosť na časté používanie etnizujúceho prístupu pri výkone terénnej sociálnej práce so zameraním na marginalizované rómske spoločenstvo. V súčasnosti je nevyhnutné daný prístup kriticky reflektovať. Oporou teoretickej základne pre nás boli dlhodobé terénne výskumy v prostredí segregovaných osád východného Slovenska – Spiša a podtatranského regiónu. Dôležité zistenie prvého terénneho bádania upriamuje pozornosť na fenomén sociálnej exklúzie. V našich pôvodných výskumných správach hovoríme o koncepte kultúry chudoby (Lewis, 1966), ktorý sme považovali za determinanty správania sa a životných stratégií obyvateľov osád. Po značných kritikách Lewisovho konceptu v súčasnosti sa skôr prikláňame k používaniu termínu sociálna exklúzia (vyčlenenie, vylúčenie), ktorý na rozdiel od chudoby, ktorá je vnímaná ako stav, je definovaný ako proces. Samotný proces je jedným z centrálnych pojmov kvalitatívnej výskumnej metódy *Grounded Theory*, ktorú sme pri spracovaní dát prvej časti výskumu použili. Výsledky podľa vzorca, tzv. paradigmatického modelu, jednoznačne vedú k poznaniu, že snaha o prežitie sociálne exkludovaných žijúcich v absolútnej chudobe nevyhnutne môže viesť k nonkonformného a patologického správaniu a nie je prejavom rómskej kultúry, či etnicity. Aká je súčasná podoba rómskej kultúry v osadách a či je jej poznanie dôležitým elementom nevyhnutným pre profesionálny výkon terénnych sociálnych pracovníčok, pracovníkov bolo motívom pre realizáciu druhého terénneho výskumu. Zistenia poukazujú na vymieranie tradičnej rómskej kultúry opísaných v normotvorných dielach Horváthovej (1964) a Dávidovej (2004). Jej podoba sa odlišuje od vidieckeho spôsobu života majority v minulosti len minimálne. Prežíva jazyk, ktorý je však v rôznych častiach Slovenska značne odlišný či niektoré prvky stravovania, bývania či náboženských ideí.

Silné stránky a limity výskumu

Za prínos článku považujeme uchopenie teoretickej základne kritickéj reflexie etnizujúceho prístupu v sociálnej práci, ktorý podrobne v slovenskom a českom prostredí dosiaľ analyzovaný nebol. Naše úvahy opierame o dáta získané dlhodobým pozorovaním a pobytom v prostredí východoslovenských osád. Proces sociálneho vyčlenenia sme sa pokúšali zachytiť v intenciách metodologického postupu tzv. Ukotvenej teórie. Výhodou užitého metodologického nástroje je predovšetkým zohľadnenie procesu, viacstupňového kódovanie ústiace do vytvorenia teórie. Slabou stránkou nami formulovanej teórie je reliabilita a zovšeobecniteľnosť. Overenie môže byť problematické, pretože prostredie osád i sociálna exklúzia sú variabilné, meniace sa fenomény. Napriek idiografickému prístupu a vyhýbanie sa zovšeobecneniu môžeme na základe našich skúseností konštatovať, že podmienky a premenné, ktoré ovplyvňujú život obyvateľov osád sú akoby zakonzervované a menia sa len pomaly a neovplyvňujú tak nami zozbierané dáta. Výsledky sú typické pre lokality podtatranského regiónu, Spiša a východného Slovenska. Subetnická menšina olašských Rómov obývajúcich prevažne južné a západné Slovensko je v kultúrnych vzorcoch značne odlišná.

Etnografický zber a jej analýza bola uspôsobená tak, aby bola zrozumiteľná pre čo najväčšiu skupinu čitateľov. Hlavným cieľom bol opis súčasného stavu a sekundárnym význam pre výkon terénnej sociálnej práce. Dáta sme interpretovali v kontexte Geertzovho ponímania

novej etnografie a pre ňu typickej podoby antropológie ako literárneho žánru. Imponoval nám predovšetkým Geertzov prístup vnímať antropológiu ako literárne umenie. Jeho názor, že najlepšie diela sú predovšetkým formou takéhoto žánru, však prirodzene vyvolala medzi antropologickou verejnosťou rozpaky i otvorený nesúhlas (Soukup, 2000). Geertz si je prirodzene vedomý, že prirovnávať pozíciu antropológa k spisovateľovi má viaceré úskalia a presvedčiť celú antropologickú jury je nemožné: „rozlíšenie medzi tým, čo niekto hovorí, a spôsobom, akým to hovorí ... je v antropológii rovnako obtiažne ako v poézii, maliarstve alebo v politickej rétorike“ (Geertz, 1988:143; Soukup, 2000:182–185).

Odporúčania

V romologickom diskurze v kontexte sociálnej práce odporúčame dekonštrukciu stereotypnej etnizujúcej optiky na marginalizované rómske spoločenstvá. Minulá, ale aj súčasná spisba predmetnej problematiky skôr predsudky a stereotypné predstavy podporuje. Takto formulované odborné články, ale aj učebné texty a skriptá pripravujú budúce sociálne pracovníčky a pracovníkov nevhodným spôsobom. Dôležité je upozorniť na koncept *empowerment*, antiopresívne prístupy či profesionalitu pri výkone sociálnej práce s menšinami a zavádzať ho do praxe.

Vo výskumnej oblasti absentuje analýza stratégie politickej mobilizácie Rómov na lokálnej úrovni. Málo prebádanou oblasťou je i pôsobenie náboženských spoločností a siekt v segregovaných osídleniach a ich vplyv na sociálne fungovanie obyvateľov. Oceňujeme predovšetkým úzko zamerané výskumné štúdie v oblasti zdravia (Belák et al., 2017; Kolarčík, 2012; Kolvek, 2014; Šilarová, 2014; Škodová, 2008) a etnológie (Bobáková, 2013; Podolinská, Hrustič et al., 2015; Šotola, Polo et al., 2016).

Záver

Označenie konkrétnej etnickej skupiny za cieľovú skupinu sociálnej práce je prvý krok k rasizmu (Scherr, 2017). Rómovia sú jedinou národnostnou menšinou, etnickým spoločenstvom, ktoré je pertraktované a vnímané ako objekt sociálnej práce. Evokuje to predispozície negatívneho správania a menejcennosti, ktoré ťaživú sociálnu situáciu Rómov iba znásobujú. Kultúra sa vníma etnocentricky a negatívne prejavy správania ako jej súčasť a nie ako dôsledok sociálnej exklúzie. Súčasná podoba rómskej kultúry východoslovenských osád nemá zásadný vplyv na výkon terénnej sociálnej práce a nevelmi sa odlišuje od tradičnej vidieckej kultúry Slovákov.

POĎAKOVANIE

Realizácia terénneho výskumu v prostredí rómskych osád nám bola značne uľahčená kľúčovými informátorom, ktorí nám umožnili spoločne zdieľať ich každodennú realitu priamo v centre diania. Ďakujeme Vladovi a Hanke za možnosť ubytovania, Jožovi a Ružene za pohostinnosť, Michalovi a jeho rodine za sprevádzanie a členom kresťanskej misie Maranata za účasť na ich stretnutí. Bádania sa podarilo realizovať aj vďaka projektu VEGA 1/0170/11 Sociálne vyčlenenie verzus kultúra – determinanty sociálneho správania obyvateľov osád (2011–2013), projektu UGA VIII/12/2014 Tradičná rómska kultúra – mýtus či realita? Reflexia diela Samuela Augustiniho ab Hortisa „Zigeuner in Ungarn“ – 1775. (2014–2016). Článok tvorí i základnú kostru plánovanej realizácie projektu VEGA 1/0038/18 Kritická sociálna práca: Sociálna práca so zameraním na rómske spoločenstvo – prekonaný prístup?

POUŽITÉ ZDROJE

- AUGUSTINI AB HORTIS, S. 1776–76. *O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života, ako aj ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku* (preklad URBANCOVÁ, V. 1994). *Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*. Bratislava: DD štúdio, 1994. Wien: Kaiserlich Königliche allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämstlichen Kaiserl. königl. Erbläder, 1775, 1776. Num. 2045 (1775), Num 1-14 (1776).
- AVERY, J., HOWELL, D. 2017. Is Patient Engagement an Appropriate and Ethical Method for Cancer Care Reform? Emerging Findings From a Grounded Theory of Patient Empowerment. *International Journal of Qualitative Methods*, 16(1), 1–10.
- BELÁK, A., MADARASOVÁ-GECKOVÁ, A., VAN DIJK, J. P., REIJNEVELD, S. A. 2017. Health-endangering Everyday Settings and Practices in a Rural Segregated Roma Settlement in Slovakia: A Descriptive Summary from an Exploratory Longitudinal Case Study. *BMC Public Health*, 17(128).
- BOBÁKOVÁ, D. 2013. *Youth Subcultures and Problem Behaviours in Slovakia: Hip-Hop, Techno-scene, Metal, Punk, Skinheads and Roma*. Groningen: University Medical Centre.
- BRUBAKER, R., LOVEMAN, M., STAMATOV, P. 2004. *Ethnicity as Recognition*. Stanford: Stanford University.
- DAVIDOVÁ, E. 1995. *Cesty Romů – Romano drom 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- DVOŘÁKOVÁ, L. 2012. *Romské děti v náhradní rodinné péči – budování identity*. Praha: VŠFS.
- ELKINS, J., MILLER, S., BRIGGS, H., SKINNER, S. 2015. Teaching with Tupac: Building a Solid Grounding in Theory Across the Social Work Education Continuum. *Journal of Teaching in Social Work*, 35(5), 493–512.
- GEERTZ, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: Slon.
- GEERTZ, C. 1973. *The Interpretations of Cultures*. New York: Basic Books.
- GEERTZ, C. 1988. *Work and Lives: The Anthropologist as an Author*. Stanford: Stanford University Press.
- GUNARATAMAN, J. 2003. *Researching Race and Ethnicity. Methods, Knowledge and Power*. London: SAGE Publications.
- HANCOCK, I. 2005. *My rómsky národ. Ame sam e Rromane džene*. Bratislava: Petrus.
- HARTL, P. 2003. Poradenství. In MATOUŠEK, O. et al. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál.
- HOLLAND, T. P., KILPATRICK, A. C. 1991. Ethical Issues in Social Work – Toward a Grounded Theory of Professional Ethics. *Social Work*. 36(2), 138-144.
- CHANCER, L. S., WATKINS, B. X. 2005. *Gender, Race and Class: An Overview*. Hoboken: Blackwell Publishing.
- JAKOUBEK, M. 2004. *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub.
- JANEBOVÁ, R. 2005. Otázky moderní feministické sociální práce: Emancipatorní, nebo genderově specifická sociální práce? *Sociální práce / Sociálna práca*, 5(3), 86–99.
- KAJANOVÁ, A. 2017. *Proč selhává sociální práce se sociálně exkludovanými*. České Budějovice: Zdravotně sociální fakulta.
- KANG, Y. J., LEE, J. Y., KIM, H. W. 2017. A Psychological Empowerment Approach to Online Knowledge Sharing. *Computers in Human Behaviour*, 74(17), 175–187.
- KOLARČIK, P. 2012. *Self-reported Health and Health Risky Behaviour of Roma Adolescents in Slovakia. A Comparison with the Non-Roma*. Groningen: University Medical Centre.
- KOLÁŘOVÁ, M. 2006. Gender and Globalisation: Labour Changes in the Global Economy. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 42(6), 1241–1257.

- KOLVEK, G. 2014. *Etiology and Prognosis of Chronic Kidney Disease in Children: Roma Ethnicity and Other Risk Factors*. Groningen: University Medical Centre.
- KOZUBÍK, M. 2013. *(Ne)vinní a dilino gadžo*. Nitra: UKF.
- KOZUBÍK, M. 2015. *Traditional Romany Culture – Myth or Reality?* Krakow: Krakowska Akademia.
- KUBANÍK, P., ČERVENKA, J., SADÍLKOVÁ, H. 2013. Romani Language Competence in an Intergenerational Transmission in the Czech Republic. In: SCHRAMMEL, B., LEBER, B. *Romani V. Papers from the Annual Meeting of the Gypsy Lore Society Graz*. 2011. Gypsy Lore Society: Graz.
- LEWIS, C. P. 2017. The Road to Trans-Inclusive Health Care: Policy Implications and the Critical Role of Social Work. *Health and Social Work*, 42(1), 60–62.
- MATOUŠEK, O. et al. 2003. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál.
- MORAVEC, Š. 2006. Nástin problému sociálního vyloučení romských populací. In: HIRT, T., JAKOUBEK, M. (Eds.). „Romové“ v osídlech sociálního vyloučení. Plzeň: Aleš Čeněk, 11-19.
- MUŠINKA, A. 2012. *Podarilo sa*. Prešov: Ústav rómskych štúdií.
- NAVRÁTIL, P. 2003. *Romové v české společnosti*. Praha: Portál.
- NELSON, D., PRICE, E., ZUBRZYCKI, J. 2017. Critical Social Work with Unaccompanied Asylum-seeking Young People: Restoring Hope, Agency and Meaning for the Client and Worker. *International Social Work*, 60(3), 601–613.
- NORDOFF, J. 2017. Social Work with Troubled Families: A Critical Introduction. *Journal of Social Work*, 17(4), 499–501.
- OBROVSKÁ, J. 2016. Frajeři, rapeři a propadlíci: etnografie ethnicity a etnizace v desegregované školní třídě. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 52(1), 53–78.
- PODOLINSKÁ, T., HRUSTIČ, T. 2010. *Boh medzi bariérami*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- PODOLINSKÁ, T., HRUSTIČ, T. 2015. *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, Ústav etnológie SAV.
- RIGLOVÁ, A., DASTLÍK, L. 2006. *Příspěvky k genderově senzitivní sociální práci s ženami azylantkami* [online]. Praha: MPSV. [3. 6. 2017]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/cz/dokumenty/opu-genderove-senzitivni-socialni-prace.pdf>.
- RŮŽIČKA, M. 2006. Geografie sociální exkluze. *Sociální studia*, 2(3), 117–132.
- RUSNÁKOVÁ, J., ROCHOVSKÁ, A. 2016. Social Exclusion, Segregation and Livelihood Strategies of the Roma Communities in Terms of Asset Theory. *Geografický časopis*, 68(3), 245–260.
- SCHERR, A. 2016. *Anti-Roma-Rassismus*. Bielefeld: Gilde Soziale Arbeit.
- SJÖBERG, S., RAMBAREE, K., JOJO, B. 2015. Collective Empowerment: A Comparative Study of Community Work in Mumbai and Stockholm. *International Journal of Social Welfare*, 24(4), 364–375.
- SOUKUP, V. 2000. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- STRAUSS, A., CORBIN, J. 1990. *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newsbury Park: Sage.
- SYROVÝ, J. 2004. Usnadňují volnočasové aktivity sociální práci s klienty? *Éthum*, 43(1), 40–60.
- ŠILAROVÁ, B. 2014. *Unraveling the Role of Sense of Coherence in Coronary Heart Disease Patients*. Groningen: University Medical Centre.
- ŠKODOVÁ, Z. 2008. *Coronary Heart Disease from a Psychosocial Perspective: Socioeconomic and Ethnic Inequalities among Slovak Patients*. Groningen: University Medical Centre.

- ŠOTOLA, J., POLO, M. R. (Eds). 2016. *Etnografie sociální mobility*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- THEOBALD, J., GARDNER, F., LONG, N. 2017. Teaching Critical Reflection in Social Work Field Education. *Journal of Social Work Education*, 53(2), 300–311.
- URBAN, D. 2015. *Sociální práce s romskými rodinami*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- TYLOR, E. B. 1871. *Primitive Culture: Researchers into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: John Murray.